

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

SZERKESZTI
DR. GYÖRGY LAJOS

1930. AZ ERDÉLYI MÚZEM-EGYESÜLET KIADÁSA 26. SZ.

Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében.

Irta :

Dr. Papp Ferenc.

*Különlenyomat az
ERDÉLYI MÚZEUM
35. évfolyamának 4—6. számából.*

Gyulai Pál id. Bethlen János gróf körében.

Irta : Dr. Papp Ferenc.

A deési Pataki-ház és Emilia képe még gyakran fel-feltűnt Gyulai képzelete előtt, mikor eszméinek új irányt adott a mozgó élet. A csalódott szív ábrándjait leginkább szétzilálták azok a politikai mozgalmak, melyeknek Erdély sorsáról kellett dönteniök. A hangulatváltozásban nagy szerepet játszott Gyulai életének új fordulata, főképp a nevelői állás, melyet id. Bethlen János gróf otthonában töltött be. Mily értékes benyomásokat tartogatott itt számára részint az előkelő családi kör, részint a gróf kimagasló államférfiúi egyénisége!

A kitüntetésre, melyben a kollégium csak legjelesebb tanulóit részesítette, Gyulai teljesen rászolgált kitűnő iskolai bizonyítványaival s emelkedő írói hírével, hiszen 1846 júniusának végén is, mint a filológiai szemináriumnak legkiválóbb tagja, nyerte el a Szentgyörgyi-féle díjat.¹ Id. Bethlen János gróf azonban, bár meghallgatta a kollégiumi tanárok véleményét, mégis leginkább saját benyomásai alapján hívta meg Gyulait fiai mellé. Szász Károly emlékezése szerint is „id. Bethlen János gr., Erdély legnagyobb államférfia, a töle tehetségeiért s magaviseletéért megkedvelt ifjút kérte föl fiainak mentorrául”.² Az ismeretséget elősegítette az a baráti viszony, mely Gyulait a grófnak egyik fiához, Miklóshoz kötötte. Bethlen Miklós gróf ugyan öt évvel fiatalabb volt Gyulainál,³ de a két ifjúnak közös szenvedélye, az irodalom rajongó szeretete, eltörölte a köztük levő különbséget. Csak reá vonatkozhatik Gyulai üzenete az 1846-ik év júliusában is, mikor Szilágyi Sándorhoz írt leveleiben Miklós barátját emlegeti s székelgyföldi kirándulásáról külön tudósítást ígér neki.⁴ Gyulai tehát többször megfordulhatott id. Bethlen János gróf házában, s bizonyára Miklós úrfi is gyakran szóba hozhatta családi körben barátjának irodalmi sikereit. Így Bethlen János gróf nagy emberismeretével könnyen felfedezhette Gyulaiban azokat a jellemvonásokat, melyeket különösen gyermekeinek nevelőjében örömet látott.

Az időpontot, melyben Gyulai grófi növendékeinek vezetését elvállalta, maga jelzi 1847 ápr. 29-én Szász Károlyhoz intézett levelé-

¹ A jutalmat az 1846 jún. 28-iki tanári ülés jegyzőkönyve említi, mely a kolozsvári ref. kollégium levéltárában van.

² Szász Károly: *Gyulai Pál*. Vasárnapi Ujság. 1869 dec. 12-iki szám.

³ Bethlen Miklós gr. 1831 aug. 15-én született.

⁴ Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1846 júl. 6-án és 1846 júl. 24-én írt levelei a Nemzeti Múzeum levéltárában vannak. A levelek keltezése évszám nélkül: jún. 6. és júl. 24.; az első keltezés tévedés.

ben azzal a kijelentésével, hogy szeptember óta van id. Bethlen János fiainál.⁵ Beköszöntőjét mégis valamivel előbbre, 1846 augusztusára kell tennünk. 1846 dec. 3-án Pataki Ferenchez írt levelében ugyanis *E....hoz* című költeményét mentegetve, azt állítja, hogy mikor nyáron versét *Férj és nő* című beszélyének közepével együtt a Pesti Divatlap szerkesztőjéhez felküldötte, már a grófi udvarban tartózkodott.⁶ Fő mentsége épen az, hogy azért bízta másra versének letisztázását, mert a gróf olvasni hívatta. Valóban a szerelmi dalnak augusztus folyamán el kellett jutnia a szerkesztőséghez, hogy a Pesti Divatlap őszelő 12-iki számában helyet találhasson. Augusztusnál előbb azonban Gyulai még sem foglalhatta el nevelői állását, minthogy 1846 júliusát Székelyföldön barangolással töltötte el, s az út, melynek tervét júl. 24-iki levelében vázolta, legalább augusztus elejéig eltartott.⁷

A meghívás váratlanul érte Gyulait 1846 nyarán; azért nem érintette egy szóval sem júliusi leveleiben. Mikor új környezetéből először küldött értesítést barátjának, akkor is azt írta, hogy hirtelen kellett Kolozsvárról elmennie.⁸ Ezúttal a grófi családot Szolnok-Doboka megyében, Apanagyfaluban kereste fel, azon a hegyes-völgyes vidéken, melyet egykor mint legátus deák ismert meg. Új otthonát maga jelölte meg Szilágyi Sándorhoz intézett levelében, mikor barátját arra kérte, hogy Divatlapjait Kolozsvárról Somkeréken át Apanagyfaluba irányítsa. A levél ugyan keltezetlen, de 1846 nyarára mutatnak benne azok a helyek is, melyek Gyulainak a Pesti Divatlap szerkesztőjével, Vahottal való szorosabb kapcsolatát bizonyítják. Egyébiránt id. Bethlen János gróf családjának nyaralóhelyét árulja el Kemény Zsigmond báró is 1846 augusztusában Wesselényi Miklós báróhoz írt levelében azzal az értesítéssel, hogy Bethlen János Kolozsvárról Nagyfaluba távozott.⁹

A feladat, mely Gyulaira id. Bethlen János gróf családjában várt, időt és gondot egyaránt követelt tőle áldozatul. A grófnak első házasságából született gyermekei: Rozália, János és Ölvér már kinőttek az iskola hatásköréből;¹⁰ csak a legifjabb, Miklós, folytatta még tanul-

⁵ Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847 ápr. 29-én írt levele Szász Károly, volt képviselőházi elnök birtokában van.

⁶ Gyulai Pálnak Pataki Ferenchez 1846 dec. 3-án írt levele 1919-ig Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő birtokában volt, de a forradalom idején eltűnt. Előzetesen Herepei János, kolozsvári levéltáros készített róla hű másolatot.

⁷ Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1846 júl. 24-én írt levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van.

⁸ Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz keltezés nélkül írt, de 1846 nyarára illő levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van. 1846 nyarára mutat az is, hogy Gyulai a levelet Apanagyfaluból írta, mivel id. Bethlen János gr. családja ez időtájt Apanagyfaluban tartózkodott.

⁹ Kemény Zsigmond bárónak Drágból írt, keltezetlen levelét Ferenczi Zoltán az Irodalomtörténeti Közlemények X. kötetében (365. l.) közli. A levél, mivel Keménynek 1846-ik évi augusztusi pesti útjával kapcsolatban van, 1846 augusztusának elejéről való. Lásd erre vonatkozólag Papp Ferenc munkájának: *B. Kemény Zsigmondnak első kötetét*, a 331. lapot.

¹⁰ Lukinich Imre: *A bethleni gr. Bethlen-család története*. 1927. 486. l.

mányait a kolozsvári református kollégiumban, de 1846 szeptemberében már ő is, mint másodéves bölcész iratkozott be. Miklós gróf ugyan iskolai érdemjegyeinek tanúsága szerint egész komolysággal fogta fel iskolai kötelességeit,¹¹ mindazáltal merész élettervei napról-napra közelebb vonták az ifjú nevelőhöz, ki époly nagy követeléssel méregette jövőjét. Bizonyára id. Bethlen János gróf is örömet látt a fiát szellemű fiát Gyulai társaságában. Ily szorosabb viszonyra céloz Gyulai, mikor barátját, Gáspár Jánost, arról értesíti, hogy Miklós úrfi betegsége miatt sok dolga volt,¹² vagy mikor egy másik levelében azt írja Szász Károlynak, hogy 1847 nyarán Miklós úrfival egy szobában lakott.¹³ A fiatal gróf annál inkább vonzódott Gyulaihoz, a fiatal íróhoz és költőhöz, mert saját nyugtalan természetében is már korán kiütözköztek a későbbi író- és színészlélek jellemző vonásai. Gyulaival együtt ő is az irodalmi pálya dicsőségéről álmódzott s lelkesült a színészetért, főképp a kolozsvári színészvilág legújabb csillagáért, Prielle Kornéliáért. Így mutatja be őt Gyulai Prielle Kornéliához 1847 jún. 12-én írt levelében is, mikor a rajongó ifjú szerelmesnek bánatát annyi humorral vázolja. A levél szerint ugyanis Miklós úrfi, ki George Sandtól tanulta a szerelmet, a szép színész nő távozása után az első nap még kétségbe esett, a második nap már feledte lelki baját, nemsokára meg mosolygott régi fájdalmain.¹⁴ Ha azonban Gyulai az ifjú gróf érzelmeinek és eszméinek nemesebb irányt is tudott adni, célját leginkább baráti módon, főképp saját példaadásával érte el. Valójában nevelőre id. Bethlen János grófnak inkább második házasságából, Weselényi Zsuzsánna bárónőtől származó gyermekei szorultak, főképp Dániel, ki 1838-ban, és Iván, ki 1839-ben született. Ezek 1846 szeptemberében koruknál fogva már mindketten a kollégium alsó osztályaiba járhattak, az egyik a conjunctikába, a másik az elemibe. A hároméves Aurél még a dajka felügyelete alá tartozott.¹⁵

A kis gróffiuók alig akadhettek volna Gyulainál megértőbb vezetőre, azért rokonérzésüket első pillanatra meghódíthatta nevelőjüknek költői képzelete s mély kedélye. A vonzó költői egyéniség minden értékét kitárta azokban a gyermekversekben, melyekkel Gyulai Gáspár

¹¹ A kolozsvári ref. kollégium levéltárában levő *Album Studiosorum* szerint, melynek adatait Csúry Bálint, kollégiumi tanár és levéltáros jegyezte ki számomra, Bethlen Miklós gr. az 1845–46. és 1846–47. iskolai években a bölcészeti szak tantárgyaiból „kitűnő” osztályzatot nyert.

¹² Lásd Gyulai Pálnak Gáspár Jánoshoz írt, keltezetlen, de tartalmánál fogva az 1846–47-ik iskolai évből származó levelét, mely Berde Mária úrnő birtokában van Marosvásárhelyen. A levél tulajdonosának köszönöm én is a levél másolatát. Minthogy Gyulai néhány sorban Miklós úrfi betegségről értesíti Gáspárt, levelét abban az időben írhatta, melyet id. Bethlen János gr. fiai mellett mint nevelő töltött el. Korábbi időre, tehát Gyulai nevelőkódésának első évére mutat az is, hogy Gyulai a levélben még önözi Gáspár Jánost.

¹³ Lásd Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847 dec. 1-én írt levelét.

¹⁴ Lásd Gyulai Pálnak Prielle Kornéliához 1847 jún. 12-én írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

¹⁵ Lukinich Imre: *A bethleni gr. Bethlen-család története*. 1927. 487., 491. l.

Jánosnak és Kovácsi Antalnak hét-tizenegyéves gyermekek számára szerkesztett olvasókönyvét támogatta.¹⁶ A naiv dalok és kis mesék nagyrészt fordítások, de bennük új színt s új fényt nyert a német költő gondolata. Az olvasókönyv tervét már 1846 májusában, megjelenését pedig 1847 decemberében jelentették a lapok,¹⁷ úgyhogy Gyulai is ez időben írhatta gyermekverseit a Gáspár-féle olvasókönyv számára. Így valószínű, a fiatal költő első közönsége kis növendékei közül került ki. Elsősorban ők szánhatták meg a kis madarat, mely fészkéért remegett vagy a havas télben az ablaküvegen kopogott; ők lelkesülhettek először az árnyas erdő dicséretén, s nekik szólt a kényes úrfi története is, ki a vadászaton a domb lágy havából gyúrt magának párnát.

Ha azonban Gyulai ismerte is a gyermeklélek világát, feladatának nemcsak örömet, hanem súlyát is érezte. Nevelői munkáját különösen megnehezítette az 1847—48-ik iskolai évben teológiai tanulmányainak befejezése. 1847 márciusában — mint barátjának írta — már fárasztotta az örökös „tanítás, leckejárás és gyermekfelügyelés”.¹⁸ Helyzete a következő iskolai évben sem javult, minthogy ekkor a református kollégiumban a hetedik gimnáziumi osztály vezetését is elvállalta. 1847 dec. elsei levelében épen az legnagyobb panasz, hogy nappalait zajos gyermekek között kell eltöltenie, esténként pedig arra kell készülnie, amit tanít.¹⁹ Zaklatott életébe némi változást az iskolai szünetek, főképp a grófi család valamelyik vidéki birtokán átélt napok hoztak, de itt meg növendékeinek állandó foglalkoztatása kötötte le minden idejét. 1847 nyarán is fájdalmasan érezte Vajdakamráson nyomasztó körülményeinek terhét, mikor az *Unio* zsebkönyvbe szánt novelláját, *Az aranycsindlót* néhány nap alatt kellett befejeznie. Saját szavai szerint napestig az erdőn kóborolt tanítványaival, otthon meg Miklós úrfi társasága zavarta, úgyhogy levelenként hordták művét Kolozsvárra a nyomdába.²⁰

Az elégedetlenség, mely Gyulait nevelői pályáján el-elfogta, nem is egyéb, mint a költői léleknek saját korlátaival folytatott romantikus küzdelme. Gyulai tudta, mivel tartozik növendékeinek, kik ragaszkodtak hozzá, és a családnak, mely őt nagyra becsülte, de azért visszavisszasóhajtott költői ábrándjai után, melyeket sokszor el kellett hagynia. Kötelességérzetének értékét épen a kötelességeiért hozott áldozatok nagysága emelte. Az ellentét azonban, melyet helyzete és

¹⁶ Gyulai versei a következő című olvasókönyvben jelentek meg: „*Magyar olvasó-könyv* tanodák és magán-növendékek használatára. Első folyam első fele hét-tizenegyéves mindkét nemű gyermekeknek. Néhány pályatárs közremunkálásával dolgozák és szerkeszték Gáspár János és Kovácsi Antal nevelők. Kolozsvár. 1848. Özvegy Barráné és Steinnál”.

¹⁷ Pesti Divatlap. 1846 máj. 14-iki szám. — Erdélyi Híradó 1847 december 2-iki szám.

¹⁸ Gyulai Pálnak 1847 márc. 15-én Szász Károlyhoz írt levele szerint, mely Szász Károly, volt képviselőházi elnök birtokában van.

¹⁹ Gyulai Pálnak Szász Károlyhoz 1847 dec. 1-én írt levele Szász Károly, volt képviselőházi elnök birtokában van.

²⁰ Gyulai Pálnak 1847 dec. 1-én Szász Károlyhoz írt levele szerint.

életének fő tartalma, a költészet között érzett, arra bírták, hogy nevelői állását ideiglenesnek tekintse. Bár tudta, hogy id. Bethlen János gróf örömet megtartaná családi körében, több évre még sem akarta magát lekötötni.²¹

Mindazáltal a grófi ház nemcsak áldozatokat fogadott el Gyulaitól, hanem tartalmas benyomásaival elősegítette a költői és írói egyéniség kifejlődését is. Legelőször itt ismerte meg Gyulai azt az erdélyi, magyar, előkelő életet, melyhez életének végéig vonzódott. Id. Bethlen János gróf háztartása nem törekedett ugyan szemképráztató hatásokra, de annál inkább kitűnt mozgalmasságával és tekintélyével. A szanaszét fekvő birtokokat s vidéki udvarházakat a gróf csak nagy személyzettel tudta rendben tartani, úgyhogy egész kis udvari élet alakult ki körülötte. Még élénkebb mozgalmat idézett elő a házban a sok gyermek, főképp a nagy vendégjárás, mint fokmérője annak az előkelő állásnak, melyet a ház ura az erdélyi társadalmi és politikai életben elfoglalt. Mennyire megragadhatta Gyulai figyelmét a minduntalan változó világ! Alkalma bőven nyílt a vele való érintkezésre. Az öreg grófnál gyakran szerepelt felolvasóként, annál gyakrabban, minél inkább növekedett a gróf szemének gyengesége.²² Különösen érdekes kép tárult eléje egy-egy nagyobb ebéd alkalmával, mikor vendégeivel együtt az asztal végéről hallgatta a társaság elmés szócsatáját.²³ Részint az itt átélt óráknak köszönhetette, hogy az *Unio* zsebkönyv számára átalakított *Teréz* című novellában a főúri társaságnak már sokkal valóságosabb képét rajzolta meg.²⁴

Néha a környezet hangulata szinte áttérjedt Gyulai lelkére. Így írta 1847 december 1-jén a kolozsvári Bethlen-otthonból e derült sorokat: „Ma jó estém van. Künn őszi fergeteg zúg, kandallóm vígan ég, pipámban jó dohány füstöl, szóval: minden kedvemre van.”²⁵ Örömet időzött Gyulai a grófi családnak vidéki otthonaiban is. Mily gyorsan beleilleszkedett új viszonyai közé 1846 nyarán Apanagyfaluban! Hamarosán összebarátkozott az udvari tisztekkel is; csak így kérhette fel a procuratort, hogy *Ehoz* című versét a Pesti Divatlap számára lemásolja.²⁶ Az ősi Bethlen-fészekben nem sok kényelmet ígért ugyan a barátságos udvarház, de annál mélyebben érintette a költői kedélyt a Melles patak mosolygó völgye, valamint a százados

²¹ Így nyilatkozott Gyulai a Szász Károlyhoz 1847 ápr. 29-én írt levelében, mely Szász Károly, volt képviselőházi elnök birtokában van.

²² Lásd id. Bethlen János grófnak Wesselényi Miklós báróhoz 1844 márc. 13-án és ápr. 4-én írt leveleit Kolozsvárott az Erdélyi Múzeum-Egylet levéltárában.

²³ Így gyönyörködött — saját visszaemlékezése szerint — P. Szathmáry Károly is egykor abban az elmés társaságban, melyet, mint Wesselényi Istvánné báróné felolvasója, az özvegy báróné asztalánál együtt látott. (*Emlékeim*. 1884. 50. l.)

²⁴ Papp Ferenc: *Gyulai Pál irodalmi pályakezdése*. Budapesti Szemle. 1927-ik évi decemberi szám.

²⁵ Gyulai Pálnak 1847 dec. 1-én Szász Károlyhoz írt levele Szász Károly, volt képviselőházi elnök birtokában van.

²⁶ Gyulai Pálnak Pataki Ferenchez 1846 dec. 3-án írt levele szerint.

mult, melyről a családi hagyomány s az ódon, csúcsíves református templom beszélt.²⁷ Kedves lakóhelye volt a grófi családnak 1847 folyamán Vajdakamarás; ide közel volt Kolozsvár is, hol az országgyűlés folyt. Május 24-én id. Bethlen János gróf értesítette Wesselényi Miklós bárót, hogy nehéz háznépével Vajdakamarásra telepedik ki.²⁸ Októberben meg Gyulai küldött Vajdakamarásról levelet Szilágyi Sándornak.²⁹ A kamarási Bethlen-kúria inkább volt takaros, mint tágas, de nyílt verandája gyönyörű kilátást nyújtott az alatt húzódó völgyre s a szemben levő hegyekre.³⁰ Gyulai lelkét is gyakran elragadhatta a mezőségi táj szépsége. Ha — saját kijelentése szerint — 1847 nyarán napestig az erdőn kóborolt tanítványaival, egy kissé maga is szerelmes lehetett a napsugaras vajdakamarási erdőbe. Egyik 1847-ik évi *Egy tavaszi nap* című költeményében is, mikor ábrándozva gondol vissza a kedves leányra s a vele együtt átélt napra, háttérül a zöld erdő képét vázolja. A költői kép szerelmes alakjai hegyen-völgyön járnak, fák alatt nyugszanak, madár szól fejük felett, s úgy érzik, hogy olyan zöld az erdő, olyan kék az ég nem volt soha még. Úgy tetszik, mintha Gyulai a finom vonalú rajzhoz vajdakamarási emlékeit is felhasználta volna.

A fő vonzóerő mégis, mely Gyulait az előkelő család körében tartotta, id. Bethlen János gróf egyénisége volt. Mikor Gyulai a házhoz került, a gróf már többször panaszkodott gyengélkedő egészsége miatt,³¹ szellemének rugékonyságát azonban érintetlenül hagyta ötvenöt éve. A társaságban elmésségével egyaránt meghódított nőt és férfiút, öregét és ifjút;³² a politikában is többre becsülte a helyzet biztos megítélését a divatos elméleteknél. Allamférfiúi tekintélyének épen átható elméje s mély emberismerete adott félelmetes arányokat; erdélyi kortársai közül senki sem tudta a politikai eszközöket jobban kihasználni, mint ő.³³ Értett a politikai cselvetésekhez s tudott, ha kellett, óvatos vagy merész lenni. A szabadelvű reformoknak őszinte híve volt, de szélsőséges megvalósításuktól az erdélyi magyarság sorsa miatt félt, azért inkább követte Széchenyit, mint Kossuthot.³⁴ Jelleméből hiányzott az érvényesülés vágya, de ha a nyílt harcban a babért könnyen

²⁷ Lukinich Imre: *A bethleni gr. Bethlen-család története*. 1927. 7., 18., 19., 485. l. — Kádár József: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. II. 1900. 30—42. l.

²⁸ Lásd id. Bethlen János grófnak Wesselényi Miklós báróhoz 1847 máj. 24-én írt levelét Kolozsvárott az Erdélyi Múzeum-Egylet levéltárában.

²⁹ Lásd Gyulai Pálnak Szilágyi Sándorhoz 1847 okt. 19-én írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

³⁰ Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen-család története*. 1927. 348. l.

³¹ Lásd id. Bethlen János grófnak Wesselényi Miklós báróhoz 1844 márc. 13-án írt levelét Kolozsvárott az Erdélyi Múzeum-Egylet levéltárában.

³² Gyulai Lajos gr. naplója szerint, mely Kolozsvárott az Erdélyi Múzeum-Egylet levéltárában van, s melyből Lukinich Imre közölt részleteket *A bethleni gr. Bethlen-család története*-ben. 1927. 475., 476. l.

³³ Lásd Pálfi Jánosnak *Magyarországi és erdélyi urak* című kéziratát Kolozsvárott az Erdélyi Múzeum-Egylet levéltárában s Lukinich Imrének *A bethleni gr. Bethlen-család története* című művében 1927. 480. l.

³⁴ Ifj. gr. Bethlen Miklós: *Mult és jelen*. 1896. 7., 8., 34—41. l.

át is engedte párthíveinek, barátságos otthonában szellemes modorával ő alkotta meg a küzdelem tervét s ő jelölte ki a hadállásokat is.³⁵ Gyulai már távolból érdeklődéssel figyelte id. Bethlen János gróf államférfiúi pályáját; még inkább nőtt tisztelete, mikor közvetlen közelből tekinthetett a rendkívüli egyéniség mélyébe.

Id. Bethlen János gróf annál inkább megszerette a fiatal Gyulait, minél közelebről ismerte meg jellemét. Bő alkalma nyílt erre, valahányszor a lelkes ifjú a kijelölt iratokat és nyomtatványokat számára felolvasta. Ő, ki maga is legszebb eredményeit átható elméjének köszönhetette, teljes mértékben méltányolhatta Gyulai megjegyzéseit, melyek éles ítélőerőről tanuskodtak. S amint nagyra becsülte barátjában, Kemény Zsigmond báróban az írói és költői egyéniségnek rendkívüli erejét, époly rokonérzéssel láthatta azt a komoly törekvést is, mely Gyulainak ifjúkori költői és prózai kísérleteiben jelentkezett. Így vált Gyulai Bethlen grófnak napról-napra bizalmasabb munkatársává. Ily szerepre mutat Gyulainak egy Gáspár Jánoshoz intézett, keltezetlen levele is, mely következtetésünk szerint az 1847-ik év második feléből való.^{35a} Itt is egy „Alaktan“-ról s a hozzá tartozandókról van szó, s Gyulai igéri a kért dolgok visszaküldését, mihelyt a gróf átnézte őket. E bensőséges viszonyt jellemezte Gyulai 1847 április 29-én Szász Károlyhoz írt levelében e néhány szóval: „Az öreg úr az egyetlen Erdély arisztokratái közt, kit becsülök és szeretek, s én hozzám igen jóindulattal viseltetik.“³⁶

Az első kérdés, mely id. Bethlen János gróftól Gyulai nevelőkorában a politikai küzdőtérre szólította, az erdélyi urbér rendezése volt. Az 1846 szeptemberében megnyílt kolozsvári országgyűlés is ezt tűzte ki főtárgyául; az ellenzék azonban, amely az urbéri szolgáltatokat és jogokat az emberiség szellemében akarta megállapítani, napról-napra vesztett a térből. Hasztalan vonultatták fel az ellenzék vezérei, köztük id. Bethlen János gróf, legsúlyosabb érveiket a szűkeklű felfogás ellen; hasztalan mondott le Kemény Dénes báró a kö-

³⁵ Lásd Gyulai Lajos gr. naplóját Kolozsvárott az Erd. Múzeum-Egylet levéltárában és Lukinich Imrének *A bethleni gr. Bethlen-család története* című művében. 1927. 479. l.

^{35a} A keltezetlen levelet néhány mondat híján mai tulajdonosa, Berde Mária úrnő közölte *Gáspár János hagyatékából* című tanulmányában, a Budapesti Szemle 171. kötetében (1917.) a 224. lapon; az ő lekötelező szíveségéből olvastam én is az egész levél másolatát. Gyulai levele, bár minden megokolás nélkül, a Budapesti Szemle-ben az 1850-es évek emlékei közt szerepel, holott határozottan az 1847-ik év viszonyaira illik. A levélben ugyanis Gyulai egy jegyzőkönyvről és egy osztályrendről ír, melyeket az iskolából még nem vitt haza, majd egy látogatásának elmaradását azzal menti, hogy kettőig a fiúk mellett kellett maradnia, végül pedig egy „Alaktan“-t kér a „gróf“ számára. Mindezt Gyulai csak 1847 második felében tehetett meg, mikor mint a ref. kollégium köztanítója minden nap megfordult az iskolában s kettőig tanította a fiúkat, s mikor mint id. Bethlen János gróf fiainak nevelője az „Alaktan“-t Bethlen grófnak szerezhette meg. A levél tehát az 1847-ik év második feléből való.

³⁶ Gyulai Pál levele Szász Károly, volt képviselőházi elnök birtokában van.

vetségről, hogy a jövőkor előtt minden felelősséget elhárítson magáról; a többség önzésből vagy Jósika Sámuel báró kancellár intésére görcsösen ragaszkodott jogtalan követeléseihez. A sikertelenség annál inkább bántotta id. Bethlen János grófot, mert az erdélyi alkotmány csődjét látta benne. Mikor falusi birtokán értesült róla, Kolozsvárra sietett s a nép nevében tiltakozott az igazságtalan urbér ellen, egyúttal 1847 július 19-én aláírta azt az óvást, melyet Teleki Domokos gróf terjesztett az országgyűlés elé.³⁷

A kolozsvári főiskolai ifjúsággal együtt Gyulai Pál is átélte az országgyűlési ellenzék küzdelmének izgalmaait, hiszen id. Bethlen János gróf közelében többet hallhatott az eszmei harcnak titkos mozgatóerőiről is. Bizonyára Gyulai is osztotta volna barátjának, Urházy Györgynek nézetét, ki 1847 jan. 15-iki levelében az urbéri vita kezdetéről, főképp Teleki Domokos gróf és id. Bethlen János gróf beszédéről ily lelkesen nyilatkozik: „Sohasem láttam őket oly nemesen küzdeni.”³⁸ Politikai meggyőződését leginkább elárulta Szász Károlyhoz 1847 dec. 1-én írt levelében, mikor barátjának *Erdélyháza* című költeményét bírálva, Erdély dicséretét így igazítja helyre: „Erdély sokkal nyomorúbb romladék, mintsem láthatók lennének *jog és szabadság* oszlopai. Erdély költői csak fájdalmat és haragot énekelhetnek, s még az öröm perceiben is sírniok kell, sírniok, hogy örvendeni kell nyomorult engedményeken. Csak az örökváltságról és Kemény Dénesről kellett volna szólnod. Itt lehetett volna sírnod, örülnöd, hogy veled örüljünk és sírjunk.”³⁹ Mily határozottan tükröződik vissza e kiábrándult eszmékben az a csalódás, mellyel az ellenzék, főképp id. Bethlen János gróf tekintett vissza az 1847 nov. 10-én bezárt kolozsvári országgyűlés torzeredményeire! Gyulai még néhány év múlva, 1851-ik évi erdélyi útirajzában is megbotránkozva vetette az 1847-ik évi országgyűlés szemére, hogy szabad megváltás helyett még csak becsületes urbért sem tudott kíválni.⁴⁰

Az a politikai légkör, mely Gyulait id. Bethlen János gróf otthonában fogadta, hamar éreztette sugalló erejét. Itt ismerte meg Gyulai az ellenzék legkimagaslóbb egyéniségeit: Kemény Dénes bárót, ki oly nagy szónoki erővel küzdött az ellenzék élén az örökváltságért, Zeyk Józsefet, Zeyk Károlyt, Weér Farkast, majd a tudós Teleki Domokos grófot, ki a szószerken s a hírlapirodalomban egyaránt felvette a harcot a kormánypárttal. Ezek után az a politikai eszme is, mely az ifjú nevelőt először ragadta költői lekesedésre, mintha azoknak a politikai eszmecseréknek visszhangja volna, melyeket az előkelő társaság folytatott körülötte. Id. Bethlen János gróf már 1844-ben — mint Wes-

³⁷ — e: *Erdély. Ujabbkori Ismeretek Tára*. IV. kötet. 1852. 647., 648. l. — Kövári László: *Erdély történelme*. VI. 1866. 227–232. l. — *Erdélyi országgyűlés jegyzőkönyve*. 1846. 264–285. l.

³⁸ Urházy Györgynek Pataki Ferenchez 1847 jan. 15-én írt levele Irsai Szabó Tiborné Pataki Ottilia úrnő birtokában van.

³⁹ A levél Szász Károly, volt képviselőházi elnök birtokában van.

⁴⁰ Gyulai Pál: *Erdélyi úti benyomások*. (Olcsó könyvtár. 2009–2013. sz. 1921. 27. l.)

selényi Miklós báróhoz írt levelében fejtegette — az erdélyi politika végső céljául az uniót tűzte ki s ennek feltételül a két országnak öszszehangzó haladását óhajtotta.⁴¹ 1846 nyarán is azt remélte, hogy a szeptemberben megnyíló országgyűlés a szabadelvű urbérrel a két ország szellemi egységét, majd az uniót segíti elő. Úgy látszik, ekkor írta Gyulai *Szózat* című költeményét, melyet a Pesti Divatlap szerkesztője a szept. 19-iki számában sorolt az elfogadott versek közé.⁴² Fiatalos ódájában ő is a szellemi és valóságos unió szószólója; ezt a politikai gondolatot emeli ki következő refrainje:

*Légyen szívben és hazában
A magyar közt unió!*

Valójában 1847 folyamán is könnyen hajlik Gyulai lírai képzelete a politika nagy kérdései felé. *Székelyszékelyföldön* című leíró költeményében is, mikor a bércek világának merész szépségeit veszi számba, egyúttal Erdély régi dicsőségét s elhúnyt szabadságát siratja; a vihar szabadság-énekétől pedig az elnyomott székely nép lelkének magasba szárnyalását várja. Így 1847 dec. elsei levelében, bár a pártpolitikát sehogys tudta összeegyeztetni a költő eszményi hivatásával, a politikai következetességet a költői jellem értékei közt említi.⁴³ Ily gondolatokkal sodródott Gyulai mindinkább a politikai élet forrataga felé. A kolozsvári főiskolai ifjúság benne látta saját szenvedélyeinek költészetét, azért fogadta el vezéréül. A közös politikai eszmények fűzték Gyulaihoz mind bensőbb szálakkal id. Bethlen János gr. fiát, Miklóst is. A fiatal gróf, kire Szathmáry Károly, mint szépeszű, rajongó ifjúra emlékszik vissza,⁴⁴ már ekkor áhította az élet izgalmait s gyakran jelent meg Gyulai társaságában a kolozsvári politikai élet színpadán.

Különösen jelentős szerepet juttatott Gyulainak az a nagy harc, mely 1848-ban Magyarország és Erdély egyesítéséért folyt. A harcot a magyarországi márciusi események indították meg, éltető lelke azonban Kolozsvárott id. Bethlen János gr. volt. Minthogy a papirossá vált erdélyi alkotmánytól már semmi jót sem várhatott, nem válogatott az eszközök között, hogy minél előbb kierőszakolja az unió megvalósítása céljából az országgyűlés összehívását. Majd nyilvános gyűléseken szónokolt, majd a háttérből irányította a zajongó tömegeket, majd meg a kormányzó termében próbálta ki rábeszélő tehetségét. Így nem csoda, ha barátai és ellenfelei az ő művének tartották az egész politikai hadjáratot. Mennyire összeillett a messzire tekintő államférfiú tervével az a

⁴¹ Id. Bethlen János grófnak Wesselényi Miklós báróhoz 1844 márc. 13-án írt levelét Lukinich Imre közölte *A bethleni gr. Bethlen-család történetében* (1927.) a 484. lapon.

⁴² Lásd Vachot Imrének szerkesztői üzenetét a Pesti Divatlapnak 1846 őszelő 19-iki számában a hátlapon. Gyulai verse először a Pesti Divatlapnak 1846 téleelő 26-iki számában jelent meg; újra kiadta Papp Ferenc *Gyulai Pál irodalmi emlékei* című gyűjteményében. (1926.) 68—70., 164., 165. l.

⁴³ Gyulai 1847 dec. 1-én Szász Károlyhoz írt levelében rója meg az ifjú Magyarországot politikai következetlenségeért.

⁴⁴ P. Szathmáry Károly: *Emlékeim*. 1884. 51. l.

költői ábránd, melyet Gyulai nem rég annyi szeretettel színezt ki *Szózatában*! Épen ez a belső összhang tette az ifjúság lelkes vezérét fontos tényezővé id. Bethlen János gr. politikai számításaiban.

Mikor márc. 20-án a bécsi és pesti forrongások híre Kolozsvárra érkezett, az egész várost elfogta a Magyarországgal való egyesülés vágya; a mozgalom szálait azonban ekkor is id. Bethlen János gr. tartotta kezében. Ő hívta össze az értekezletet, melyen a polgárságot s az ifjúságot a legélénkebb részvételre szólította fel. Másnap majd a város gyűlésén szolt az unió érdekében, majd az ifjúság vezéreivel váltott szót, úgyhogy óhajtása szerint a kormányzó részint a polgári küldöttségnek, részint a fáklyásmenet közönségének ígerte meg az országgyűlés kieszközlését.⁴⁵

Az izgalmas napok hangulata Gyulai lelkét teljes mértékben megragadta. Lázias tevékenységét maga vázolta Szász Károlyhoz írt levelében.⁴⁶ Úgy látszik, a Bethlen-féle értekezlet értelmében járt el, mikor márc. 20-ának éjjelén társaival együtt feliratokat ragasztott a falakra s mozgósította a kávéházak népét. Még inkább kijutott neki az izgalomból márc. 21-én. Az ifjúsággal együtt előbb a városház előtt foglalt helyet, azután az utcákat járta végig, miközben az uniót éltették. A polgári küldöttséget ő is elkísérte a kormánysház palotájába, s neki is része volt abban, hogy a tömeg rendzavarás nélkül jutott a ref. kollégium udvarára. Itt az erkélyről Gyulai és Bethlen Miklós mondtak lelkesítő beszédet. Ők voltak az ifjúság szónokai az esti fáklyásmenetnél is; a kormányzót Bethlen Miklós üdvözölte, id. Bethlen János grófnál meg Gyulai tolmácsolta az ifjúság érzelmeit. A nap befejezéséül a fáklyavívó ifjak a ref. kollégium udvarán máglyát raktak fáklyáikból, s ez alkalommal is, mint a nap folyamán többször, felhangzott Gyulainak márc. 21-ére írt dala:

*Nyugat felől testvérink ajkáról
A szent szabadság mennydörgése szól.*⁴⁷

A mámor, mely Gyulai lelkét a mozgalmas napon eltöltötte, ott rezeg még levelének soraiban is, melyekkel másnap, márc. 22-én barátja előtt érintette viharos élményeit.⁴⁸ Mennyire boldoggá tette annak tudata, hogy a történelemnek, bármily kis mértékben, eszközüvé lehetett! Még néhány nap múlva is az egész ifjúság vezéréként nyilatkozott az Erdélyi Hiradóban, hogy visszautasítja azokat a vádakat, melyekkel a konzervatív Mult és Jelen igyekezett a tüntetés értékét leszállítani.⁴⁹

⁴⁵ Így írja le a mozgalmat Gyulai Szász Károlyhoz 1848 márc. 22-én intézett levelében, valamint Kővári László *Erdély története 1848–49-ben* című művében (1861.) a 3–9. lapokon.

⁴⁶ Gyulainak Szász Károlyhoz 1848 márc. 22-én írt levele Szász Károly, volt képviselőházi elnök birtokában van.

⁴⁷ A Gyulai dalára vonatkozó adatot az Erdélyi Hiradónak 1848 márc. 23-iki száma szolgáltatta. A dal újra megjelent Papp Ferenc gyűjteményében: *Gyulai Pál irodalmi emlékei*-ben 93., 94., 168. l.

⁴⁸ A levél Szász Károly, volt képviselőházi elnök birtokában van.

⁴⁹ Erdélyi Hiradó. 1848 márc. 26-iki szám.

Mindazáltal nyilatkozataiból hiányzott a pesti márciusi ifjagnak túltengő önérzete. Szász Károlyhoz küldött értesítésében is inkább érdekelte a nagy nap jelentősége, mint saját szereplése; saját daláról csak, mint az ez alkalomra készült dalról emlékezik meg. Pedig dalát és nevét ajkára vette a nép. Márc. 21-ike után is néhány nap múlva a kolozsvári zenekar hangversenyén Gyulai unió dalát énekelte az énekkar, s az ő és Petőfi verseit osztogatták díszkiadásban a közönségnek.⁵⁰

A rohamosan terjedő mozgalom ellenére azonban a várva-várt eredmény késett. Márc. 28-án a nagy változás hőseinek ünneplése alkalmával id. Bethlen János gr. a kormányzót is éltette ugyan,⁵¹ de a kormányzó ápr. 3-án a kolozsmegyei küldöttségnek az országgyűlésre vonatkozólag nem adott megnyugtató feleletet, a zajongó tömeget megridegen elutasította.⁵² Az országgyűlés összehívását leginkább azok a napok biztosították, melyeken az udvarhelyszéki küldöttség Kolozsvárra járt. Gyulai ezúttal is találkozott id. Bethlen János gróffal a közös célban. Bethlen gr. majd a székelyeknek a kormányzóval szemben érzett bizalmatlanságát oszlatta szét, majd pedig a kormányzóval értekezett a küldöttség fogadása előtt az adandó válasz ügyében. Gyulai és az ifjúság viszont mindent elkövettek, hogy tüntetésükkel a küldöttség jelentőségét minél inkább emeljék. Ápr. 8-án a város falain kívül fogadták a székelyeket, este pedig a Biasini-szálló előtt fáklyás menettel tisztelték meg őket. Itt az üdvözlő beszédet Gyulai egy székre állva mondta el. Beszért a győzelmes Budáról s a könyörgő Erdélyről, megfenyegette az uralkodó átkos rendszert, főképp a mindenható Jósikacsaládot, végül üdvözölve a székely küldötteket, ápr. 9-ére írt költeményének következő refrainjét idézte:

*Megesküszünk életre, halálra,
Szabad s egy lesz a magyar hazája.*

A rendkívüli hatást jelezték a tömegnek zúgó közbekiáltásai s éljenzései.⁵³ A tömeg hangulatát élesztette Gyulai a fáklyásmenet után is, mikor a Biasini-vendéglő nagy közönsége előtt azokból a politikai költeményekből olvasott fel, melyeket barátaival: Mentovichsal és Szász Károllyal együtt a *Nemzeti színek* című füzetben foglalt össze.⁵⁴ Maga írta Szász Károlynak, mily lelkesedéssel fogadták szavakatát a székely atyafiak.⁵⁵ Ilyen módon Gyulai is hozzájárult az ápr. 10-iki sikerhez, ahhoz, hogy a kormányzó a székely küldöttség előtt május 29-ikét hirdette ki az országgyűlés megnyitásának napjául.

⁵⁰ Mult és Jelen. 1848 márc. 31. szám.

⁵¹ Erdélyi Hiradó. 1848 márc. 30. szám.

⁵² Ürmössy Lajos: *Erdély irányadó lapja*. 1907. 163., 164. l.

⁵³ Így adja elő 1848 ápr. 8., 9., 10-ének eseményeit az Erdélyi Hiradónak 1848 ápr. 11-iki száma.

⁵⁴ *Nemzeti színek*. Írták Gyulai P., Mentovich F., Szász K. Kolozsvárt. 1848. Barráné és Steinnál.

⁵⁵ Gyulainak Szász Károlyhoz 1848 ápr. 10-én írt levele Szász Károly, volt képviselőházi elnök birtokában van.

Az állandó izgalom, melyet Gyulai ápr. 10-iki levelében igazi elemének nevezett, egész tartalmasságával nyilatkozott a fiatal költő politikai verseiben, melyeket a *Nemzeti színek* című füzet május közepe táján hozott napfényre.⁵⁶ Ezekből is leghatározottabb lírai eszmeként az unió gondolata bontakozott ki. Annál inkább hatalmába ejtette a nagy kérdés Gyulai lelki világát máj. 29-ének közeledtével. Az országos ügy azonban annyi egyént szólított csatasorba, hogy a kolozsvári uniómozgalmak régebbi szereplői mindinkább háttérbe szorultak. A kolozsvári ifjúság tovább folytatta ugyan gyűléseit, de legfeljebb a pesti küldöttséget fogadta nagy diadallal, vagy az országgyűlés kimagasló alakjait, mint Wesselényi Miklós bárót, ünnepelte; a pestieket május 27-én este a Biasini-vendéglő előtt épen Gyulai fogadta a kolozsvári nép nevében. Id. Bethlen János gr. is megelégedett a nemzeti gyűlés elnöki székével; a szónoki dicsőséget barátainak: Wesselényi Miklós bárónak, Kemény Dénes bárónak s id. Szász Károlynak engedte át. Leginkább ezek vívták ki az uniót a május 29-iki és 30-iki országgyűlésen.⁵⁷ Így Gyulai számára sem maradt más feladat hátra, mint hogy a nagy napnak, május 30-ának eseményeit híven jegyezze fel az Erdélyi Híradóból alakult Kolozsvári Híradóban.⁵⁸ Míg Erdély utolsó napjának jelentőségét s minden részletét méltatta, saját szavai szerint úgy tetszett neki, mintha álmodnék, s csak a képzelet játszanék vele.

Pedig ha Gyulai visszatekintett volna saját élményeire, ott is felfedezhette volna azokat a jelentős erőket, melyek az unió-mozgalmat diadalhoz segítették. Gyulai, mint az ifjúság vezére, legjobban tudhatta, miként terjedt át az ifjú szív nemes szenvedélye a város polgárságára s a kis bércecs hazára. É ismerhette legközelebről azt az államférfiui művészetet is, mellyel id. Bethlen János gr. a legellentétebb egyéneket tudta kitűzött céljának szolgálatába állítani. Hogy e politikai tényezőknél döntő hatását mások is észrevették, mutatja Récsey Adám bárónak barátjához, id. Bethlen János grófhhoz 1848 májusában írt levele, főképp a következő rész: „Hallottam, hogy a református kollégium diákjai Kolozsvárt kikiáltották az uniót. Mondják, hogy a demonstráció a te mesterséged; ismerlek, kedves vén János, s azért én is azt hiszem, hogy te vagy az egész mozgalom intézője.”⁵⁹ A viszony azonban, mely a kolozsvári ifjúságot s benne Gyulait id. Bethlen János grófhhoz kötötte, sokkal nemesebb volt, mint aminőnek Récsey br. képzelte; tulajdonképp az eszmények közösségén alapult.

Az izgalmas napok, melyeket Gyulai id. Bethlen János gr. körében élt át, nem maradhattak hatás nélkül a fejlődő írói és költői egyé-

⁵⁶ Erdélyi Híradó. 1848 máj. 14-iki szám.

⁵⁷ Erdélyi Híradó. 1848 máj. 28-iki és máj. 30-iki számok. — Kővári László: *Erdély története 1848–49-ben.* (1861.) 40–49. l.

⁵⁸ Gy.: *Kolozsvár. máj. 30.* (Kolozsvári Híradó. 1848 jún. 2-iki szám.) A cikkben Gyulaira vall a Gy. írói jegy mellett a cikkíró kiművelt stílusa. Gyulai nyilatkozhatott magáról a szerzővel így is: „De én nem szeretem a frázisokat”. Szász Károly püspök is említi a Vasárnapi Ujság 1869 dec. 12-iki számában, hogy 1848-ban minden toll a politikai irány felé fordulván, Gyulai cikkeket írt az Erdélyi Híradóba.

⁵⁹ Ifj. gr. Bethlen Miklós: *Múlt és jelen.* 1896. 11. l.

niségre. Politikai felfogása itt nyert határozott jellemet. Grófjával együtt éles határvonallal választotta el a szabadelvű gondolatot a felforgató eszmétől, azért már e korból ered Széchenyi iránt érzett nagy tisztelete. Id. Bethlen János gr. mellett ismerte meg az erdélyi politika rejtelmait, s csak őt követte, mikor lelkesedésében mértéket tartott, s mikor a diadalban is látta a lappangó veszélyeket. Mennyi politikai érettséggel törekedett május 30-áról szóló cikkében a románok és szászok nemzeti érzékenységét lefegyverezni.⁶⁰ Az a nemes izgalom, mely Gyulai lelkét 1848 tavaszán eltöltötte, rokon ugyan a kornak, különösen az ifjú Magyarországnak romantikus szabadságvágyával: mégis az ifjú Gyulai, bár nagy költőnek tartotta Petőfit, politikai törekvéseiben inkább volt id. Bethlen János gróf tanítványa, mint Petőfi utánozója. Még az unió eszméjének költői terjesztésében is néhány hónappal megelőzte Petőfit. Politikai vezérétől tanulta Gyulai azt a hazaszeretetet is, mely minden áldozatra kész, de a haza ügyét semmiért, még a dicsőségért sem kockáztatja. Amily emelkedett érzéssel vezette egykor a lelkesült tömeget Kolozsvár utcáin, épúgy tudott vezérével együtt visszahúzódní, ha a politikai érdek másokat állított homloktérbe. S ki tudná megállapítani, mit köszönt Gyulai, a lélekelemző költő, a nagy államférfiú emberismeretének? Annyi bizonyos, hogy lélekrajzai s a belőlük kivillanó lélektani ismeretei rendkívüli fejlődést árulnak el azokban az években, melyekben annyiszor hallhatta Bethlen János grófnak mélyértelmű megjegyzéseit a kor szereplő alakjairól.

A kiváló egyéniség hatásának köréből Gyulait a viszonyok rohamos bonyolódása, másrészt emelkedő írói becsvágya szakította el. Récsy Ádám br., a későbbi, alkotmány ellenére kinevezett miniszterelnök, már 1848-ik évi márciusi levelében megígérte id. Bethlen János grófnak, hogy az unió megteremtése a románok fellázítását vonja maga után.⁶¹ Az ígélet beváltásával megkezdődött az erdélyi magyarság védekezése. Az iskolák elnéptelenedtek, s az előadások összezavarodtak. Gyulainak sem volt többé keresni valója sem a kolozsvári ref. kollégiumban, sem kis grófi növendékei mellett. Tekintete már ekkor Pest felé fordult; ott akart az irodalomban tájékozódni és hatni. Tervének megvalósítására kitűnő alkalom nyílt május végén, mikor Teleki Domokos gróf, a pesti országgyűlés képviselőjelöltje, titkárául hívta meg.⁶² Gyulai elfogadta az ajánlatot. Vonzotta a nagy műveltségű grófnak nemes politikai egyénisége, de különösen vonzotta Pest, a magyar politikai és irodalmi élet Mekkája.

⁶⁰ Kolozsvári Híradó. 1848 jún. 2-iki szám.

⁶¹ Ifj. gr. Bethlen Miklós: *Mult és jelen*. 1896. 12. 1.

⁶² Teleki Domokos gróf számadáskönyvében, melyet a geryeszegi Teleki-levéltár őrzött meg számunkra, 1848 május 21-én tűnik fel először Gyulai Pál kezeírása, jún. 7-én pedig neve.